

بررسی و تحلیل سکه‌های نویافته از محوطه زلف‌آباد فراهان

محمد رضا نعمتی^I

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۷۸ - ۱۵۹
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۶
شناسه دیجیتال (DOI): 10.30699/PJAS.5.18.159

چکیده

سکه‌ها یکی از یافته‌های بسیار مهم در کاوش‌های باستان‌شناختی محسوب می‌شوند که بعد از منابع و متون جغرافیایی و تاریخی بهترین نمونه‌های تاریخ‌نگاری هستند. با تدوین و تحلیل اطلاعات موجود در آن‌ها می‌توان به اطلاعات مربوط به هر منطقه را در زمینه‌های مختلفی همچون: تاریخ، فرهنگ، اقتصادی، سیاسی، مذاهب و اوضاع اجتماعی تکمیل و به قضاوت‌های دقیق‌تری درباره هویت آن جامعه دست یافت. در کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۸۸ ه.ش.، در محوطه تاریخی زلف‌آباد فراهان استان مرکزی تعداد ۲۰ سکه کامل و پنج سکه قیچی شده به دست آمد که در این پژوهش به بررسی و مطالعه آن‌ها می‌پردازیم. هدف از پژوهش حاضر، خوانش خط، محل ضرب، نقوش و عناصر بصری به‌کاررفته در تزئینات آن‌ها به منظور دستیابی به ارتباط با دین، زبان، خط و کاربردشان در تبادلات تجاری و فرهنگی است. پژوهش حاضر از نوع تحقیقات تاریخی و براساس ماهیت و روش، از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات میدانی باستان‌شناختی و کتابخانه‌ای استوار است. مهم‌ترین پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش عبارتند از: سکه‌های مکشوف از کاوش‌های باستان‌شناسی زلف‌آباد متعلق به چه دوره‌ای و کدام یک از حاکمان است؟ این سکه‌ها از نظر کیفی و کمی دارای چه ویژگی‌هایی است و عناصر بصری حاکم بر نقوش تزئینی ضرب‌شده بر روی آن‌ها چه هستند؟ و وجود این سکه‌ها در این محوطه نشانگر چیست؟ نتایج این پژوهش نشان می‌دهند که سکه‌های به‌دست‌آمده از زلف‌آباد متعلق به سه حاکم اوایل دوره ایلخانی، یعنی «هولاکو»، «آباخان» و «احمدتکودار» هستند. این سکه‌ها دارای نوشته‌هایی به خط اویغوری و کوفی است، نوشته‌های مذهبی در قاب‌های تزئینی هندسی متشکل از دایره و مربع، نقوش گیاهی و تمغا، بیشترین نموده‌های بصری به‌کاررفته در این سکه‌ها هستند. این سکه‌ها به‌عنوان اسنادی در رابطه با رونق و اعتبار و جغرافیای تاریخی، فرهنگی، اقتصادی زلف‌آباد قابل بررسی است.

کلیدواژگان: سکه، ایلخانی، زلف‌آباد، فراهان.

I. استاد بار گروه پیش از اسلام، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Mohamadreza1973@gmail.com

مقدمه

سکه‌ها، سندی مکتوب، معتبر و از منابع مهم اطلاعاتی برای بررسی فرهنگ، تاریخ، تطور زبان، اعتقادات و اقتصاد هر حکومتی هستند. علاوه بر این، سکه‌ها به طور مستقیم نشان دهنده وجود ارتباطات تجاری در حوزه نفوذ و گسترش قدرت سیاسی حاکم هستند. سکه به عنوان ماندگارترین سند تاریخی، جلوه‌ای از ابعاد و زوایای مختلف زندگی یک جامعه است که صنعت، نوع پوشش، شعائر مذهبی و مواردی دیگر را بازتاب می‌دهد. سکه با وجود کارکرد اقتصادی و تسهیل مبادلات تجاری جوامع، به عنوان نماد و سیمای جامعه و انتقال دهنده پیام‌ها و مفاهیم مذهبی بین جوامع عمل نموده است (ثواقب و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۷). با تأسیس حکومت ایلخانان و استقرار آن‌ها در ایران، از یک سو عناصری از زندگی ایلیاتی و بیابان‌گردی مغولان را به این کشور وارد و از طرف دیگر، بخش‌هایی از فرهنگ و تمدن چین را با خود وارد کردند و احتمالاً به همین دلیل است که ما در سکه‌های این دوره صدساله حکومتی، تغییرات شاخصی در متن، نقش و خطوط سکه‌ها مشاهده می‌کنیم (شهبازی، ۱۳۹۴: ۱).

سکه‌های دوره ایلخانی به عنوان یکی از شاخص‌های شناسایی گرایش‌های سیاسی، مذهبی و وضعیت اقتصادی این دوره، جایگاه ویژه‌ای در مطالعه تاریخ ایلخانان دارد. هریک از عوامل تشکیل دهنده سکه مانند نوع فلز، نقش و نگارها، علائم روی سکه، محل ضرب، نوع خط و تاریخ ضرب به لحاظ علمی در شناخت تاریخ و فرهنگ و اقتصاد دوره ایلخانی مؤثر است (سرافرازی، ۱۳۸۹: ۶۴).

سکه‌های این دوره به لحاظ تنوع در مضامین و نقوش، اطلاعات فراوانی به همراه دارند که برای پژوهشگران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، به گونه‌ای که با استقرار حکومت ایلخانان در ایران این اقوام مجبور شدند به شعائر اسلامی و فرهنگ ایرانی احترام بگذارند. البته شایسته است اشاره شود که مغولان خط و زبان سرزمین‌های فتح شده را به همراه خط طغریایی در سکه‌های خود به کار می‌بردند، اما تا اواسط حکومت ایلخانان نوشته‌های سکه‌ها تا حدی تحت تأثیر فرهنگ مغولی قرار گرفت؛ به طوری که، شاهان این دوره نام و القاب خود را به زبان و خط اویغوری می‌نوشتند (جعفری دهقی، ۱۳۹۱: ۲۳). این سکه‌ها از نظر هنری ارزش فراوانی دارند. وجود تعداد زیاد ضرب‌خانه‌ها در سراسر قلمرو ایران در این دوره نشانه موفقیت و رونق اقتصادی و سیاسی در تمامی نواحی و روستاها بوده است؛ به طوری که در شهرهای کوچک نیز ضرب سکه وجود داشته و این امر در دوره‌های قبلی رواج نداشته است. ضرب تمام سکه‌ها بسیار نفیس و عالی است. معمولاً سکه‌های این دوره، مانند دوره‌های قبلی از دو دایره تودرتو تشکیل شده است که دایره دوم محیط سکه است، این شیوه از زمان ساسانیان در ایران معمول شد. نوشتن متن در درون دایره اول در دوره خلفای راشدین و نوشتن متن در درون دایره بیرونی در زمان خلفای اموی رسم گردید. تفاوت مهم دوره ایلخانی در پیدایش شکل شش ضلعی روی سکه است که به ویژه در مورد سکه‌های شیعه به وفور دیده می‌شود این شش ضلعی جایگزین دایره داخلی شده است (بخشنده فرد و جاوری، ۱۳۹۶: ۶۳). از مهم‌ترین یافته‌های باستان‌شناسی این محوطه، سکه‌ها هستند که مطالعه و بررسی آن‌ها نقش زیادی در روشن کردن ابهامات تاریخی منطقه فراهان دارند. هدف اصلی از انجام این پژوهش، شناخت بهتر و دقیق‌تر سکه‌ها خوانش خط، تزئینات، محل ضرب و تاریخ‌گذاری دقیق محوطه از طریق این سکه‌ها است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: مهم‌ترین پرسش‌هایی که می‌توان در این پژوهش مطرح کرد و بدان‌ها پاسخ داد عبارتند از: ۱- سکه‌های مکشوف از کاوش‌های باستان‌شناسی زلف‌آباد متعلق به چه دوره و کدامیک از حاکمان ایلخانی است؟ ۲- این سکه‌ها از نظر کیفی و کمی دارای چه ویژگی‌هایی است و عناصر بصری حاکم بر نقوش تزئینی ضرب شده بر روی آن‌ها چه هستند؟ ۳-

کشف این سکه‌ها چه نقشی در مطالعات این محوطه دارند؟ فرضیات مطرح در جواب پرسش‌های طرح شده عبارتند از: نتایج حاصل از مطالعه، پژوهش و خوانش سکه‌های مکشوف نشان می‌دهد که این سکه‌ها متعلق به حاکمان اوایل دوره ایلخانی یعنی از زمان هولاکو تا احمدتکودار بوده و دارای نوشته‌هایی به خط کوفی و ایغوری و نقوش هندسی هستند. این سکه‌ها به‌عنوان اسنادی در رابطه با رونق، اعتبار و جغرافیای تاریخی، فرهنگی، اقتصادی زلف‌آباد قابل بررسی است.

روش پژوهش: داده‌های این پژوهش را سکه‌های مکشوف از محوطه زلف‌آباد فراهان تشکیل می‌دهند؛ بنابراین، پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر کاوش‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. شایان ذکر است که تعداد زیادی از سکه‌های ایلخانی زلف‌آباد دارای نوشته به خط ایغوری بودند که برای خوانش این نوشته‌ها از کتاب سکه‌های مغولان ایران اثر «عمر دیلر» و همکاران وی کمک گرفته شده که در سال ۲۰۰۶ م. به چاپ رسیده است.

پیشینه پژوهش

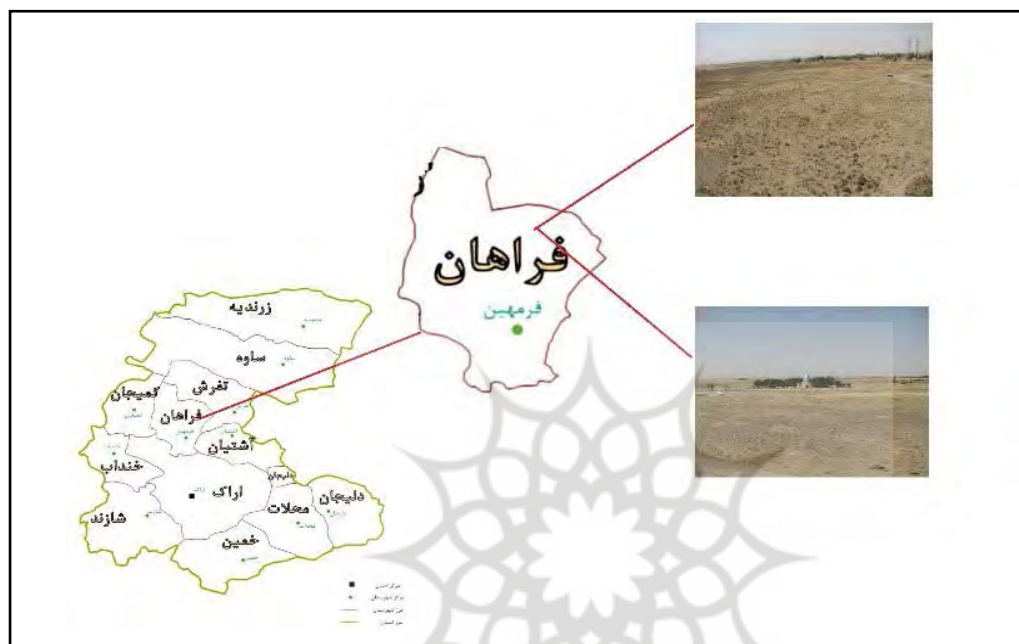
درخصوص سکه‌های دوره ایلخانی، برخی از پژوهشگران با تألیف کتاب و مقاله سعی در شناساندن انواع سکه‌های دوره ایلخانی کرده‌اند. از کتاب‌های چاپ شده، کتاب سکه‌های مغول ایران نوشته عمر دیلر و همکارانش است که همگی از پژوهشگران ترکیه‌ای هستند (Diler et al., 2006). کامل‌ترین کتابی که تا به حال درخصوص سکه‌های دوره ایلخانی نگاشته شده است، کتاب سکه‌های ایران دوره ایلخانان مغول نوشته «بهرام علاءالدینی» (علاءالدینی، ۱۳۹۵) است که در آن سکه‌هایی که توسط فرمانروایان مغول از اوایل قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری، در سرزمین گسترده ایران ضرب شده معرفی شده است. در بخشی از کتاب سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه نوشته «علی اکبر سرفراز» و «فریدون آورزمانی» (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸) به صورت کلی سکه‌های این دوره بررسی شده‌اند. سکه‌های مربوط به الجایتو نیز در کتابی با عنوان پژوهشی در سکه‌های اولجایتو هشتمین ایلخان مغول (علی‌زاده-مقدم، ۱۳۸۸)، معرفی شده‌اند.

در زمینه سکه‌های این دوره، مقاله‌های پراکنده‌ای درخصوص: سکه‌های آباقا (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷)، سکه‌ها، نظام پولی و ضرب سکه دوره ایلخانی (رضوی، ۱۳۸۸)؛ یاراحمدی، ۱۳۸۹؛ جعفری‌مذهب، ۱۳۹۳؛ و شرفی، ۱۳۹۵) و معرفی و بررسی سکه‌هایی که از محوطه‌های تاریخی تابران طوس و فیض‌آباد به دست آمده (بختیاری‌شهری، ۱۳۸۸)؛ بخشنده‌فرد و جاوری، ۱۳۹۶) و سکه‌های دوره مغول در شبه‌قاره هند (سرافرازی و ابراهیمی، ۱۳۹۷) به چاپ رسیده است. علاوه بر موارد فوق می‌توان به رساله دکتری تحت عنوان: «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی‌بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش Pixe» (صالحی، ۱۳۹۳) و پایان‌نامه‌ای در مقطع کارشناسی‌ارشد با عنوان: «بررسی سکه‌های ایلخانان مغول» (شهبازی، ۱۳۹۴) اشاره نمود.

شواهد باستان‌شناختی زلف‌آباد فراهان

محوطه تاریخی زلف‌آباد در مختصات جغرافیایی ۴۹ درجه و ۴۳ دقیقه و ۱۵ ثانیه طول جغرافیایی و ۳۴ درجه و ۳۱ دقیقه و ۲۲ ثانیه عرض جغرافیایی در جنوب شهرستان تفرش به فاصله ۳ کیلومتری شمال شرق شهر فرمهین قرار دارد. در میان مردم منطقه فراهان از سالیان بسیار دور شایع است که این مکان شهری زیرزمینی به همراه تونل‌های گسترده دارد (نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۲۶) و در متون تاریخی از آن به نام «زلف‌آباد» یا «دلف‌آباد» یاد شده است (سپهر، ۱۳۷۷: ۲۶۷؛ حسینی شیرازی، ۱۳۸۲: ۷۱۲). این محوطه وسیع براساس گمانه‌زنی انجام شده در سال ۱۳۸۷ ه.ش.، دارای

مساحتی بالغ بر ۱۰۰ هکتار در جهت شمال به جنوب و در دو طرف جاده آسفالت فرمپین به آشتیان و تفرش، به گونه‌ای واقع شده که جاده مذکور محوطه را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم کرده است. محوطه مذکور به صورت برآمدگی‌ها و تل‌هایی با ارتفاع متغیر بین نیم تا دو متر در کنار بنای «امامزاده احمد» مربوط به دوره ایلخانی و رشته‌قناتی پرآب واقع شده است. محوطه در جهت شمال به جنوب قرار گرفته که از شمال و شمال شرق تا مزرعه مبارک‌آباد و کارخانه کیسه‌بافی و از غرب و جنوب غرب به باغات نوآباد محدود می‌گردد (تصویر ۱).

تصویر ۱. موقعیت محوطه زلف‌آباد فراهان (نعمتی، ۱۳۸۸).

محوطه زلف‌آباد در سال ۱۳۷۶ ه.ش.، توسط آقای «خسرو پوربخشنده» مورد بررسی و شناسایی قرار گرفت (پوربخشنده، ۱۳۷۹: ۲۷) و در سال ۱۳۷۷ ه.ش.، از طرف نام‌برده مورد گمانه‌زنی و تعیین حریم قرار گرفته است. محوطه مذکور یک‌بار دیگر در سال ۱۳۸۷ ه.ش.، توسط آقای «اسماعیل شراهی» گمانه‌زنی، تعیین حریم و نقشه برداری شد (شراهی، ۱۳۸۷) و در همان سال در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسید. فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه زلف‌آباد در تابستان ۱۳۸۸ ه.ش.، و فصل دوم آن در سال ۱۳۸۹ ه.ش.، توسط نعمتی و شراهی انجام شده است (شراهی، ۱۳۸۹)؛ در فصل اول کاوش‌های میدانی، در شمال شرقی بخش کاوش شده و غرب کارگاه (ترانشه bf60) تعداد ۲۵ قطعه سکه سالم و بریده شده ایلخانی از فضای مسکونی به دست آمد (تصویر ۲) که در ادامه پژوهش به بررسی و تحلیل این سکه‌ها پرداخته خواهد شد.

سکه‌های دوره ایلخانی

در دوره ایلخانی، مهم‌ترین رکن نظام اقتصادی، سکه‌های فلزی بود که از طلا، نقره و مس ضرب می‌شدند؛ سکه‌های طلا در معاملات و تجارت خارجی ایلخانان، و سکه‌های نقره از نظر کاربرد اقتصادی، در معاملات تجاری و رسمی در داخل سرزمین‌های ایلخانی رواج و کاربرد بیشتری داشته؛ و به عبارت دیگر، متداول‌ترین واحد مسکوکات در زمان ایلخانان بود (شرفی، ۱۳۹۵: ۱۲۳). محققین، سکه‌های دوره ایلخانی را به سه دوره متفاوت تقسیم کرده‌اند؛ ۱. در دوره اول، ایلخانان تحت تأثیر فرهنگ غنی اسلامی، همانند دوره‌های قبلی، از عبارات اسلامی برای ضرب روی سکه‌های خود

تصویر ۲. موقعیت کارگاه (ترانشه) bf60 و محل کشف مسکوکات (نعمتی، ۱۳۸۸).

استفاده می‌کردند؛ به عنوان مثال، هلاکوخان، روی سکه‌های خود بخشی از آیه مبارکه ۲۶ سوره آل عمران «قال اللهم مالک الملک توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء» را ضرب می‌کردند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۲۱۶). البته پیشینه کاربرد این آیه در دوران اسلامی به سکه‌های «محمدبن طاهر دوم» می‌رسد (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۶۳). در این دوره است که مغولان با استفاده از اعتقادات و باورهای ملل تابع خود، در پی توجیه مشروعیت خویش برای حکومت بر آنان بوده‌اند (شرفی، ۱۳۹۵: ۱۲۶)، (تصویر ۳).

۲. در دوره دوم، آثار فرهنگ مغولی روی سکه‌ها بیشتر شد؛ در این دوره، هرچند تعدادی از ایلیخانان مسلمان شده بودند، اما نام خود را به زبان رسمی مغولی، یعنی زبان اویغوری می‌نگاشتند. این ایلیخانان عبارت بودند از: «آباخان»، «احمد تکودار»، «ارغون خان»، «گیختو»، «بایدو»، «غازان خان محمود»؛ این دوره همان‌گونه که اشاره شد دوره بازگشت فرهنگی بود (بخشنده‌فرد و جاوری، ۱۳۹۶: ۶۳)، (تصویر ۳).

۳. در دوره سوم که از زمان اولجایتو آغاز شد، نام و القاب «سلطان» با حروف فارسی نوشته می‌شد. در این دوره، روی سکه‌ها به تناسب مذهب ایلیخان، شهادتین و نام دوازده امام یا شهادتین و نام خلفای راشدین ضرب می‌گردید. این ایلیخانان کسانی چون: «اولجایتو»، «محمدخداپنده»، «ابوسعید»، «ارپاگون»، «موسی»، «طغاتی‌مور» و... بودند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۲۱۷). این دوره، دوره پیروزی فرهنگی ایرانیان بود؛ در این دوره، حتی شخص «ایلیخان» تحت تأثیر فرهنگ ایرانی و اسلامی، از بسیاری از نمادها و شاخص‌های فرهنگی مغولی خود جدا شد (یاراحمدی، ۱۳۸۹: ۴۱)، (تصویر ۳).

باید اشاره شود که مغولان و جانشینانشان به لقب‌های اعطایی خلیفه توجهی نداشتند و لقبی که به نخستین فرمانروای قلمرو مغولان، «تموچین» در قوریلتهای داده شد «چنگیزخان» برای خود

تصویر ۳. نمونه‌هایی از سکه‌های حاکمان ایلخانی به لحاظ مضامین و شعائر (نگارنده، ۱۳۹۹).

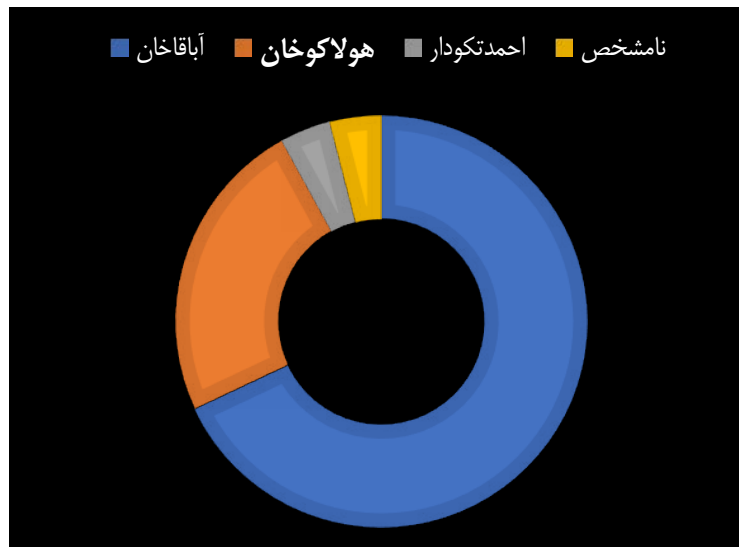
وی تنها به کار رفت، به گونه‌ایی که بر حاشیه پشت سکه چنگیز، بخشی از آیه نه سوره صف، حک شده است (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۸)؛ بنابراین برای جانشینانشان عنوان «قان» به معنی «خان بزرگ» است به کار رفت. بعد از آباخان، کلمه «سلطان» قبل از اسم حاکمان این سلسله به کار رفته است؛ مانند «احمد تکودار»، و یا فقط اسم خود را بدون هیچ لقب و عنوان نقر کرده‌اند، مانند «احمد»، «ارغون»، اما القاب و عناوین آن‌ها به زبان و خط اویغوری در سکه‌ها نقر شده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷: ۳۲).

اصولاً ضراب‌خانه‌ها در شهرهایی بودند که آن شهرها دارای اهمیت سیاسی یا اقتصادی زیاد بودند. تا قبل از تمرکز ضراب‌خانه‌های یک حکومت در یک شهر مشخص، آن حکومت یک ضراب‌خانه سیار همراه اردوهای نظامی خود داشت. ایلخانان پس از تحکیم قدرت خود، در ۷۶ شهر ضراب‌خانه داشتند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۲۱۷).

بررسی و تحلیل سکه‌های ایلخانی زلف‌آباد فراهان

در کارگاه مرکزی کاوش زلف‌آباد و داخل گودالی واقع در شمال غرب منطقه مسکونی، تعداد بیست سکه درهم و پنج سکه نوع قراضه (بریده شده) به دست آمد. این سکه‌ها دارای اکسید زیاد و غیرقابل تشخیص بودند که پس از انجام مراحل از بین بردن اکسید آن‌ها در کارگاه مرمت مطالعه و بررسی آن‌ها امکان پذیر شد. سکه‌های مکشوف از جنس نقره و از نوع درهم با وزن تقریبی بین ۳ تا ۴ گرم که معمولاً بین ۲۰ تا ۲۵ میلی‌متر قطر و کیفیت و نقش پشت و روی سکه‌ها نسبتاً خوب باقی مانده است. البته باید گفته شود در عصر ایلخانی سکه‌ها معیار وزنی و عیار ثابتی ندارند؛ به طور کلی وزن سکه‌های نقره (درهم) از ۲ تا ۳ گرم و بیشترین تا ۱۲ گرم در زمان اولجایتو در نوسان است (شرفی، ۱۳۹۵: ۱۲۹).

به لحاظ دوره پادشاهی حکمرانان ایلخانی، سکه‌های زلف‌آباد متعلق به سه حاکم اول دوره ایلخانی هستند؛ نوع تمامی سکه‌ها درهم و دو سکه به طور قطع متعلق به هولاکوخان (ر. ک. به: جدول ۱، نمودار ۱)، ۱۵ سکه متعلق به آباخان (ر. ک. به: جدول ۲، نمودار ۱)، یک سکه متعلق به سلطان احمد تکودار (ر. ک. به: جدول ۳، نمودار ۱) و دو سکه به دلیل نقص در ضرب کلمات و یا سائیدگی، ناخوانا، ولی با توجه به سبک و سیاق کار و مقایسه با سایر سکه‌ها، احتمالاً متعلق به آباخان (ر. ک. به: جدول ۲، سکه‌های شماره ۱۶ و ۱۷، نمودار ۱) هستند. از پنج سکه نوع قراضه، یک سکه به طور یقین متعلق به هولاکوخان (ر. ک. به: جدول ۱، سکه شماره ۳) و چهار سکه به دلیل سائیدگی بیش از حد نامشخص بودند (ر. ک. به: جدول ۴، نمودار ۱).

نمودار ۱. نسبت سکه‌های حاکمان ایلخانی مکشوف از زلف‌آباد فراهان (نگارنده، ۱۳۹۹).

سکه‌های هولاکوخان (۶۶۳-۶۵۴ ه.ق.)

هلاکو، برادر «خاقان منگو» و «قوبیلای» بود؛ در شورای بزرگی که در زمان به تخت نشستن منگو تشکیل شد، تصمیم بر آن شد تا قوبیلای خان به چین و هلاکو به سمت غرب پیش‌روی کند و وی در سال ۶۵۱ ه.ق. ۱۲۷۲ م، به راه افتاد (ویلیبر، ۱۳۶۵: ۷). هولاکو پس از فتح بغداد و اطراف آن از طریق همدان به ایران برگشت و عازم آذربایجان شد (اصفهانیان، ۱۳۷۲: ۲). هولاکو، مراغه را مرکز حکومت خود قرار داد و علاوه بر مراغه، آلتاغ ارمنستان، دشت مغان، بردع قفقاز، اوجان و حوالی دریاچه ارومیه کنار زربینه رود (جغتو) که از سمت جنوب وارد دریاچه می‌گردد نیز به عنوان محل اتراق مورد توجه وی قرار داشت (خاوندشاه، ۱۳۳۹: ۲۷۰). گفته می‌شود که هلاکو در سال ۶۶۳ ه.ق.، فوت کرد و در کنار زربینه رود به جزیره شاهی منتقل و در محل خزانه که به گورقلعه معروف شده، دفن شد (کارنگ، ۱۳۷۲: ۵۴۱). سکه‌هایی که از هلاکو در زلف‌آباد کشف شده (جدول ۱) دارای طرح و نوشته یکسان هستند (تصویر ۴). روی سکه به خط کوفی تزئینی در داخل کادر مدور مروری‌دی نوشته «قآن الاعظم هولاکو ایلخان المعظم» و در حاشیه آن براساس نمونه‌های مشابه نوشته «هذا الدرهم» نام ضرب‌خانه و سال ضرب به خط کوفی در داخل کادر مدور آمده است (جدول ۱). در پشت سکه و در داخل کادر مدور، متن «لاله‌الاله وحده لاشریک له محمدرسول الله» که یکی از سکه‌ها کلمه الله در اول نوشته اضافه شده است (سکه شماره ۲). در سکه‌های مطالعه شده زلف‌آباد متعلق به هولاکو، نام خان بزرگ مغول در قالب الگویی به صورت «قآن الاعظم» مقدم بر نام وی روی سکه‌ها آورده شده است. به این ترتیب شخصیت قآن با صفتی نشانگر منزلت وی، بر سکه‌ها تجلی یافته است. به این واسطه، تلویحاً این امر نمایان می‌شود که حکومت، تأیید قآن را به عنوان بلندپایه‌ترین مقام مغولی دارا است (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۰)، (ر.ک. به: سکه شماره ۲). در حاشیه بخشی از آیه ۲۶ سوره آل عمران «قل اللهم مالک الملک توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء و تذل من تشاء به یدک الخیر آنک علی کل شیء قدیر» داخل کادر مدور نوشته شده است (Diler et al., 2006: 241). این آیه در سکه‌های آباقخان و احمدتکودار نیز آمده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۳: ۱۸۲). در سکه‌های دوران اسلامی تا قبل از دوره ایلخانی هم جملاتی چون: «لاله‌الاله» و «محمدرسول الله» وجود دارد که به عنوان مشخصه اصلی سکه‌های حکومت‌های دوران اسلامی است (ثواقب و امراپی، ۱۳۹۶: ۳). در برخی از سکه‌های ضرب شده آیه

۳۳ سوره توبه و یا جمله شهادتین نوشته شده است (همان: ۶ و ۷). استفاده از جملات اسلامی و آیه قرآن در سکه‌های هلاکو با توجه به مسلمان نبودن وی ناشی از نفوذ و جایگاه اسلام و قرآن و نفوذ و مشاوره علمای مذهبی در جامعه دانست و این اقدام نوعی مشروعیت دینی آن هم با الهام از آیات قرآنی بود (همان: ۶). «تمغا» نیز نمودی دیگر از منابع سنتی مغول برای مشروعیت هلاکو بود که این نشان برگرفته از ساختار قبیله‌ای جامع مغولی بود و از طرف خان مغول به عنوان تعلق به خاندان شاهی اهدا می‌شد (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۱). احتمالاً در سکه‌های هلاکو مکشوف از زلف‌آباد فراهان نیز این نشانه روی سکه دیده می‌شود (تصویر ۴).

جدول ۱. مشخصات سکه‌های هولاکو مکشوفه از زلف‌آباد فراهان (تصاویر: نگارنده، ۱۳۹۸).

شماره	جنس	نوع	قطر	پشت سکه	روی سکه	تصویر
۱	نقره	درهم	۲۳ میلی‌متر	متن: لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله در داخل کادری مدور، حاشیه: قال اللهم مالک الملک توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء...	متن: قان الاعظم هولاکو ایلخان المعظم در داخل کادر مدور مرواریدی دارای نقش ستاره، حاشیه نوشته‌ها سائیده و یا ضرب نشده است	
۲	نقره	درهم	۲۵ میلی‌متر	متن: الله لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله در داخل کادری مدور، حاشیه: قال اللهم مالک الملک توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء در کادر مدور، بخشی از تزئینات سائیده و یا ضرب نشده است.	متن: قان الاعظم هولاکو ایلخان المعظم در داخل کادر مدور مرواریدی، حاشیه: نامشخص داخل کادر مدور، کادر اطراف و تزئینات آن سائیده و یا ضرب نشده است.	
۳	نقره	درهم		متن: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور.	متن: [قان المعظم هولاکو] ایلخان المعظم حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور.	

تصویر ۴. نمونه سکه درهم هلاکو زلف‌آباد فراهان با شعائر اسلامی همراه با نشان احتمالاً تمغای مغولی (تصاویر: نگارنده، ۱۳۹۸).

سکه‌های آباقاخان (۶۸۰-۶۶۳ ه.ق.)

با مرگ هولاکوخان مغول در سال ۶۶۳ ه.ق. ۱۲۶۵/م، برپایه سنت مغولی، در قوریل‌تایی که برای تعیین جانشین ایلخان فوت شده تشکیل شد، خوانین و خواتین و امرای بزرگ به جانشینی آباقاخان (۶۶۳ تا ۶۸۰ ه.ق. ۱۲۶۵/ تا ۱۲۸۲ م.) رأی دادند؛ با وجود اوضاع نابسامان و دشوار، وی توانست به همراه مشاورین و وزرای ایرانی خود همچون «خواجه نصیرالدین طوسی» و «شمس‌الدین جوینی» با کاردانی، بر مشکلات قلمرو و فرمانروایی خود غلبه کند. در زمان وی، پایتخت از مراغه به تبریز منتقل شد (پیگلسکایا، ۱۳۵۴: ۳۵۳)؛ و به سال ۶۸۰ ه.ق.، در همدان جان‌سپرد (اشپولر، ۱۳۶۸: ۸۲).

در رابطه با سکه‌های دوره آباقاخان، حک علامت شیر و خورشید روی سکه‌های این دوره حائز اهمیت است و علامت مذکور روی سکه‌های غازان، الجایتو، ابوسعید و همچنین سکه‌های سلجوقی و دشت قبچاق دیده می‌شود (اشپولر، ۱۳۶۸: ۲۹۳). از آباقاخان، چهار نوع سکه به دست آمده؛ نوع اول، سکه‌هایی که در روی آن القاب و نام حاکم به خط ایغوری «خاقان‌نوبر آباقا دلد کگولوکسین» به معنی «سکه توسط آباقا به نیابت از طرف خان بزرگ ضرب شده است»، در داخل کادری مدور مرواریدی شکل نوشته شده در پشت و در داخل کادر مربع شکل نوشته «لااله الاالله محمد رسول الله» به خط کوفی و در خارج از کادر در قسمت بالا محل ضرب سکه در سمت چپ سنه و یکان سال، سمت پایین دهگان سال و سمت راست، صدگان سال به عربی آمده است (جدول ۲، سکه‌های شماره ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۳ و ۱۷)، (Diler et al., 2006: 265)، (تصویر ۵). سکه‌های شماره ۳، ۵، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱ و ۱۳ در تبریز، سکه شماره ۲ در اصفهان و سکه شماره ۱۷ در نیشابور ضرب شده‌اند.

نوع دوم، روی سکه نوشته «قآن العادل» داخل کادر شش ضلعی طرح گره و پشت سکه همانند سکه‌های نوع یک است (جدول ۲ سکه شماره ۹ و ۱۴)، (تصویر ۵) تاریخ سکه شماره ۹، ۶۷۰ ه.ق. را نشان می‌دهد.

نوع سوم، روی سکه در مرکز نوشته «قآن الاعظم اباقا ایلخان المعظم» در داخل کادر مدور مروارید شکل و حاشیه براساس نمونه‌های مشابه نوشته «هذا الدرهم» نام ضراب‌خانه و سال ضرب به خط کوفی در داخل کادر مدور آمده است. در پشت سکه در مرکز نوشته «للملک لاله الاالله محمد رسول الله صل الله علیه و سلم» در داخل کادر مدور و در حاشیه بخشی از آیه ۲۶ سوره آل عمران «قل اللهم مالک الملک توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء و تعز من تشاء و تذلل من تشاء به یدک الخیر آنک علی کل شیء قدير» در داخل کادر مدور مروارید شکل آمده است (جدول ۲، سکه شماره ۱۵؛ تصویر ۵)، (Ibid: 260).

نوع چهارم سکه‌ها براساس سکه 73-A در کتاب ایلخانان (Ibid: 260) در روی سکه نوشته «قآن الاعظم اباقا ایلخان المعظم رقاب الامم خلدالله ملکهما» داخل کادر مدور مروارید شکل و در حاشیه بسم الله نوع سکه و سال و محل ضرب آمده است (تصویر ۲؛ جدول ۱)، واژه «الامم» جمع کلمه «امت» به معنی گروه‌های انسانی در زبان عربی است که پس از ذکر نام قان، نام ایلخان با عنوان دارنده گردن‌های امت‌ها بر آن آمده است و احتمالاً جایگاه ایلخان برای مخاطب به عنوان حاکم، صاحب اختیار نسبت به جان و مال مردم خود را محرز می‌کند (شمسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۲). در پشت سکه، داخل کادر مدور نوشته «لااله الاالله وحده لا شریک له صل الله علیه و سلم» و در حاشیه، آیه ۳۳ سوره توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی دین کله و لو کره المشرکون» نوشته شده است (جدول ۲، سکه شماره ۱۶). در دوره آباقاخان علاوه بر عبارات «لااله الاالله و محمد رسول الله و وحده لا شریک له و شعار علی ولی الله»، عبارت «بسم الاب و الابن و روح القدس» نیز دیده می‌شود (شرفی، ۱۳۹۵: ۱۲۴). در این زمان برای نخستین بار لفظ «بسم الله الرحمن الرحیم» و پادشاه استفاده شده است (ثواقب و امرایی، ۱۳۹۶: ۱۰).

جدول ۲. مشخصات سکه‌های آباخان مکشوفه از زلف‌آباد فراهان (تصاویر: نگارنده، ۱۳۸۸).

شماره	جنس	نوع	قطر	پشت سکه	روی سکه	تصویر
۱	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: [لااله الا الله] محمد رسول الله در داخل کادری مربع‌شکل. حاشیه: نامشخص، بخش زیادی از نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: [خاقانو] نربر آباقا [بین] دلد کگولو کسین، به خط ایغوری در کادر مدور که بخشی از آن نیز ساییده و یا ضرب نشده، بخش‌هایی از لبه سکه از بین رفته و دارای خوردگی زیادی است.	
۲	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: [لااله الا الله] محمد رسول الله در داخل کادری مربع‌شکل. حاشیه: ضرب اصفهان... کل نوشته در داخل یک حلقه مرواریدی که بخشی از آن ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر آباقین (آباقا) به خط ایغوری در کادر حلقه‌ای مرواریدی که بخشی از آن نیز ساییده و یا ضرب نشده است.	
۳	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: [لااله الا الله] محمد رسول الله در داخل کادری مربع‌شکل. حاشیه: تاریخ سبعین و ستمائه (۶۷۰) محل ضرب احتمالاً تبریز، تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر آباقین (آباقا) دلد کگولو کسین به خط ایغوری که کادر اطراف و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	
۴	نقره	درهم	۲۲ میلی‌متر	متن: [لااله الا الله] محمد رسول الله در داخل کادری مربع‌شکل. حاشیه: سنه ثمانین و ستمائه (۶۸۰)، محل ضرب و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر آباقین (آباقا) دلد کگولو کسین به خط ایغوری در کادر مدور مرواریدی شکل که بخشی از آن نیز ساییده و یا ضرب نشده است.	
۵	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: [لااله الا الله] محمد رسول الله در داخل کادری مربع‌شکل. حاشیه: ضرب تبریز، خمس و سبعین و ستمائه (۶۷۵) در داخل کادر مدور که بخشی از نوشته‌ها و تزئینات آن ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر آباقین (آباقا) دلد کگولو کسین به خط ایغوری در کادر مدور مرواریدی شکل که بخشی از آن ساییده و یا ضرب نشده است.	
۶	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: [لااله الا الله] محمد رسول الله در داخل کادری مربع‌شکل، حاشیه و بخش‌هایی از کادر ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر آباقین (آباقا) دلد کگولو کسین [سین] به خط ایغوری که کادر اطراف و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	

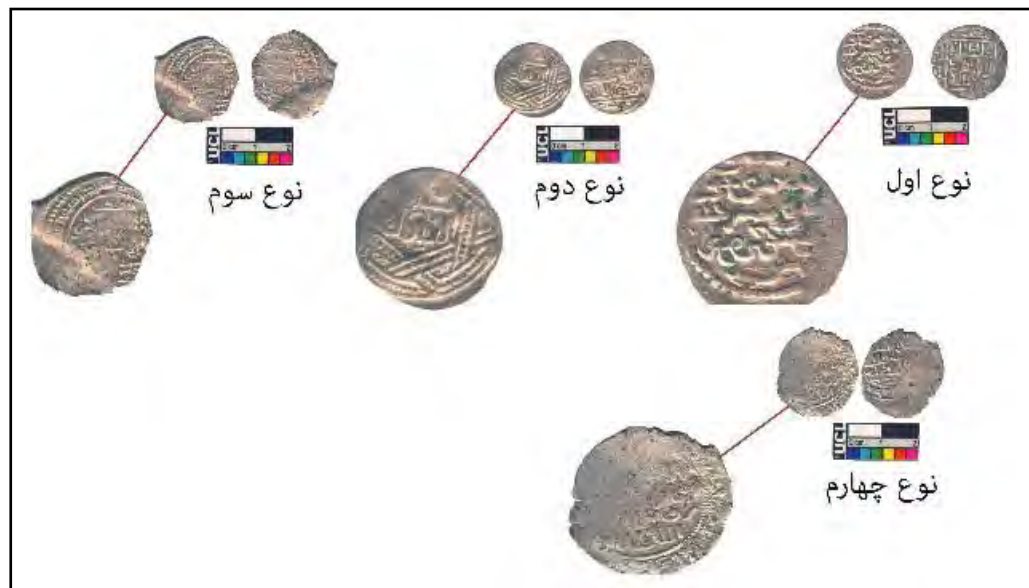
شماره	جنس	نوع	قطر	پشت سکه	روی سکه	تصویر
۷	نقره	درهم	۲۱ میلی‌متر	متن: لااله الا [۱] الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: سبعین و ستمانه (۶۷۰) و ضرب تبریز، بخشی از نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر اباقائین (آباقا) دلدگولوکسین به خط ایغوری که کادر اطراف و تزئینات آن سائیده و یا ضرب نشده است.	
۸	نقره	درهم	۲۲ میلی‌متر	متن: لااله الا الله محمد [رسول] الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: تسع و سبعین و ستمانه (۶۷۹) ضرب تبریز، بخشی از تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نربر اباقائین (آباقا) دلدگولوکسین به خط ایغوری که کادر اطراف و تزئینات آن سائیده و یا ضرب نشده است.	
۹	نقره	درهم	۲۱ میلی‌متر	متن: [لااله الا] الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: سبعین و ستمانه (۶۷۰) در داخل کادر مدور مرواریدی، بخشی از نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: قآن العادل در داخل کادر شش ضلعی طرح گره که کادر اطراف و تزئینات آن سائیده و یا ضرب نشده است.	
۱۰	نقره	درهم	۲۱ میلی‌متر	متن: لااله الا الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: [سنه] تسع و سبعین و ستمانه (۶۷۹) و ضرب تبریز که در نزدیک لبه حلقه‌ای مرواریدی گل نوشته را احاطه کرده است.	متن: خاقانو نربر اباقائین (آباقا) دلدگولوکسین به خط ایغوری در داخل کادر مدور مروارید شکل قرار دارد.	
۱۱	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: لااله الا الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: [سنه] سبعین و ستمانه (۶۷۰) ضرب تبریز که در نزدیک لبه حلقه‌ای مرواریدی گل نوشته را احاطه کرده است.	متن: خاقانو نربر اباقائین (آباقا) دلدگولوکسین به خط ایغوری در داخل کادر مدور مروارید شکل قرار دارد.	
۱۲	نقره	درهم	۲۰ میلی‌متر	متن: لااله الا الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل، حاشیه: [سنه] سبعین [...]. بخشی از نوشته‌ها ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: [خاقانو] نربر اباقائین (آباقا) دلدگولوکسین به خط ایغوری، کادر مروارید ساییده و یا ضرب نشده است.	

شماره	جنس	نوع	قطر	پشت سکه	روی سکه	تصویر
۱۳	نقره	درهم	۲۲ میلی‌متر	متن: لا اله الا الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل، حاشیه: [سنه] سبعین و ستمائه، ضرب تبریز که در نزدیک لبه حلقه‌ای مرواریدی کل نوشته را احاطه کرده است.	متن: خاقانو نربر اباقایی (آباقا) دلداگولو کسین به خط ایغوری در داخل کادری مدور مروارید شکل قرار دارد.	
۱۴	نقره	درهم	۲۲ میلی‌متر	متن: [لا] اله [الا] الله محمد [رسول] الله در داخل کادری مربع، بخشی از نوشته‌ها، محل ضرب و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: [قا] آن العادل در داخل کادر شش ضلعی طرح گره که کادر اطراف و تزئینات آن ساییده و یا ضرب نشده است.	
۱۵	نقره	درهم	۲۵ میلی‌متر	متن: للملك لا اله الا الله محمد رسول الله... حاشیه: نامشخص، بخشی از نوشته‌ها، محل ضرب و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: قآن [الاعظم] اباقان ایلیخان المعظم در داخل کادر مدور مرواریدی، حاشیه: نامشخص، بخشی از نوشته‌ها، محل ضرب و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	
۱۶	نقره	درهم	۲۵ میلی‌متر	متن: [لا اله الا] الله وحده لا شریک [له] محمد رسول الله [صل] الله علیه و [واله] و سلم در کادر مدور. حاشیه: نامشخص، بخشی از نوشته‌ها، محل ضرب و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: قآن [الا] [عظم] ایلیخان [آباقا] رقاب [الامم] خدا الله [ملکهما] در داخل کادر مدور مرواریدی، حاشیه: نامشخص، بخشی از نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	
۱۷		درهم	۱۵ میلی‌متر	متن: لا اله الا الله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: ثمان [وسبعین و ستمائه] (۶۷۸) و ضرب نیشابور. بخشی از نوشته و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	نوشته‌ای به خط ایغوری در داخل کادری مدور و حلقه‌ای مرواریدی شکل در نزدیکی لبه سکه که بخش‌هایی از آن ساییده و یا ضرب نشده است.	

سکه‌های سلطان احمد تکودار (۶۸۳-۶۸۰ ه.ق.)

پس از مرگ آباقا، اختلاف بر سر جانشینی نمود بیشتری یافت. گویا آباقا پیش از مرگ به جانشینی پسرش «ارغون» گرایش داشت و عناصر سنت‌گرای مغول نیز از او حمایت می‌کردند، اما «احمد تکودار» (۶۸۱ تا ۶۸۳ ه.ق. ۱۲۸۲/ تا ۱۲۸۴ م.) پسر هفتم هولاکو به جانشینی انتخاب شد. تکودار، نخستین ایلیخان مسلمان بود که پیش از رسیدن به حکومت، مسلمان شد و نام اسلامی «احمد» را برای خود برگزید (ابن عبدالله شیرازی، ۱۳۳۸: ۱۰۵). در سکه‌های احمد تکودار نام خلفای راشدین به عبارات اسلامی اضافه شده است (شرفی، ۱۳۹۵: ۱۲۴). از احمد تکودار در زلف‌آباد، تنها یک

تصویر ۵. تنوع سکه‌های درهم آباخان در زلف‌آباد فراهان (نگارنده، ۱۳۸۸).

سکه به دست آمد. بر روی سکه به خط ایغوری القاب و نام احمد تکودار «خاقانو نریر احمدون دلدکگولوکسین» نوشته شده و پشت سکه همانند سکه‌های نوع اول آباخان است و در حاشیه سکه، تاریخ ضرب ۶۸۱ هـ.ق. حک گردیده است. در سکه‌های احمد تکودار واژه «احمدون» جهت موازی بودن سنت‌های مغولی موازی با نموده‌های اسلامی برای ایلخان رعایت شده بود (تصویر ۶؛ جدول ۱؛ جدول ۳، سکه شماره ۱)، (Diler et al., 2006: 287).

جدول ۳. مشخصات سکه‌های احمد تکودار مکشوف از زلف‌آباد فراهان (تصاویر: نگارنده، ۱۳۸۸).

شماره	جنس	نوع	قطر	پشت سکه	روی سکه	تصویر
۱	نقره	درهم	۲۱ میلی‌متر	متن: [لااله الاالله محمد رسول الله در داخل کادری مربع شکل. حاشیه: سه احدى و ثمانین و ستمائه (۶۸۱)، بخشی از نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: خاقانو نریر احمدون (احمد تکودار) دلدکگولوکسین به خط ایغوری در داخل کادر مدور مروراید. دارای نقش ستاره، کادر اطراف و تزئینات آن سائیده و یا ضرب شده است.	

سکه‌های قراضه

از سکه‌های مکشوف از محوطه زلف‌آباد پنج قطعه سکه قراضه به دست آمد که از این تعداد، یک قطعه متعلق به هولاکوخان (جدول ۱، سکه شماره ۳) و چهار قطعه دیگر، نوشته‌های آن‌ها قابل خوانش نبوده و صرفاً از طریق وزن کردن با آن‌ها معامله انجام می‌شده است (جدول ۴، سکه‌های شماره ۱ تا ۴). به دو دلیل از سکه‌های قراضه در دوره‌های گذشته استفاده می‌شد؛ یکی، معامله با وزن، که جهت به دست آوردن وزن دقیق یک مبلغ خاصی است و باید به آن بریده سکه اضافه شود تا وزن دقیق به دست آید، و دوم، معامله روزمره جهت اجناسی که ارزش آن کمتر از یک دینار یا درهم است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۸۹).

نقوش سکه‌های ایلخانی برگرفته از نقوش حیوانات، اجرام آسمانی، طرح‌های اسلیمی و... بود؛ در میان سکه‌های نقره مکشوف از زلف‌آباد تزئینی خاصی مشاهده نگردید، تنها در دو سکه، یکی از آن آباخان و دیگری احمد تکودار نقش ستاره حک شده است (جدول ۱، سکه شماره ۶ و

تصویر ۶. سکه درهم احمد تکودار زلف‌آباد فراهان، با نام اسلامی احمدون (نگارنده، ۱۳۸۸).

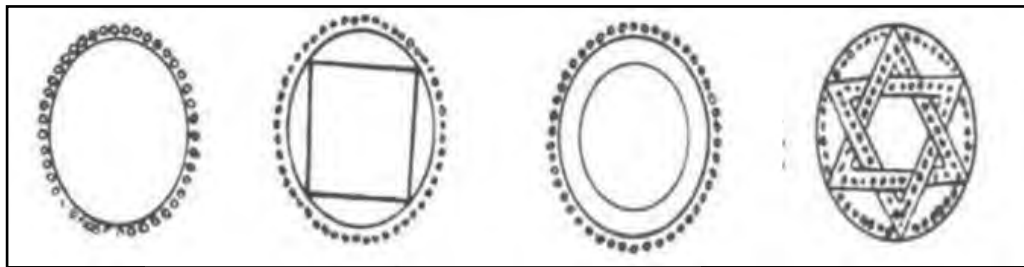
جدول ۴، سکه شماره ۱). ستاره نقرشده بر روی سکه‌های مغولی و سکه‌های فوق‌الذکر بنا بر روایت محققان ایرانی و خارجی، از نوع شش‌پر است و به نظر می‌رسد ایلخانان نقش ستاره را از سکه‌های سلجوقیان روم اقتباس کرده بودند (سرافرازی و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۵۱).
 نوع قاب سکه‌های ایلخانی زلف‌آباد شامل نقوش هندسی هستند که رایج‌ترین طرز استفاده از هندسه و کاربرد آن در اشکال اصلی مربع، دایره و چندضلعی هستند. قاب مدور (دایره) روی سکه‌های ایلخانی زلف‌آباد و بر سکه‌های هلاکو، آباقا و احمد تکودار حک شده است. قاب مربع نیز یکی دیگر از فرم‌های رایج سکه‌هاست و بیشتر پشت سکه‌ها را دربر می‌گیرد و قاب شش‌ضلعی نیز روی سکه‌های آباقا قابل مشاهده است (تصویر ۷).

جدول ۴. مشخصات سکه‌های قراضه مکشوف از زلف‌آباد فراهان (تصاویر: نگارنده، ۱۳۸۸).

شماره	جنس	نوع	قطر	پشت سکه	روی سکه	تصویر
۱	نقره	درهم		متن: نوشته‌ای نامشخص در کادر، حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور.	متن: نوشته‌ای نامشخص در کادر، حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور.	
۲	نقره	درهم		متن: نوشته‌ای نامشخص در کادر، حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور.	متن: نوشته‌ای نامشخص در کادر مدور مروریدی، حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور.	
۳	نقره	درهم		متن: نوشته‌ای نامشخص در کادر، حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور، نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	متن: نوشته‌ای نامشخص در کادر مدور مروریدی، حاشیه: نوشته‌ای نامشخص در داخل کادر مدور، نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	
۴	نقره	درهم		نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	نوشته‌ها و تزئینات ساییده و یا ضرب نشده است.	

جدول ۵. القاب حاکمان سکه‌های ایلخانی مکشوف زلف‌آباد فراهان (نگارنده، ۱۳۹۸).

ردیف	حاکم	القاب
۱	هلاکو	قان الاعظم، ایلخان المعظم، قان العادل
۲	آباقا	خاقانو نربرآباقا، ایلخان المعظم
۳	احمد تکودار	خاقانو نربر احمد

تصویر ۷. نمونه طرح قاب سکه‌های ایلخانی زلف‌آباد فراهان (ترابی طباطبایی، ۱۳۴۷: ۷۰).

با توجه به متن سکه‌های بررسی شده زلف‌آباد می‌توان بدین موضوع نیز اشاره نمود که به‌کار بردن خط کوفی از زمان حکومت هلاکو رایج بوده، اما پس از آن در دوره آباقا سکه‌هایی با خط اویغوری درکنار خط کوفی و حتی فارسی شاهد هستیم. نکته‌ای دیگر که شایسته است بدان اشاره شود، ضرب‌خانه‌های ایلخانی است که بیش از ۱۸۰ ضرب‌خانه بودن و بیشترین آن‌ها در غرب و شمال ایران قرار گرفته بودند (شهبازی، ۱۳۹۴: ۱۲۹) و مسکوکات در دارالضرب‌های تحت نظارت حکومت که تشکیلات و سلسله‌مراتب خاص خود (قابضان، سباکان، طباعان و...) را داشت، ضرب می‌شد (رضوی، ۱۳۸۸: ۷۳) و مهم‌ترین ضرب‌خانه‌ها عبارت بودند از: تبریز، بانه، نیشابور، اصفهان، سبزوار، کاشان، ری، همدان، شیراز، یزد، دامغان و... درمیان بیست‌وپنج سکه ایلخانی زلف‌آباد فراهان، تنها ۹ سکه نام ضرب‌خانه آن مشخص (ر.ک. به: جدول ۲، سکه‌های ۲، ۳، ۵، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۳ و ۱۷) و تماماً متعلق به آباقاخان هستند و مهم‌ترین ضرب‌خانه‌های حک شده در سکه‌های زلف‌آباد، به ترتیب تبریز، اصفهان و نیشابور هستند (جدول ۲، سکه‌های ۳، ۷، ۸، ۹، ۱۱ و ۱۳). در سال ۶۷۰ ه.ق. (جدول ۲، سکه شماره ۱۲) در سال ۶۷۱ ه.ق. (جدول ۲، سکه شماره ۵) در سال ۶۷۵ ه.ق. (جدول ۲، سکه شماره ۱۰) در ۶۷۹ ه.ق. (جدول ۲، سکه شماره ۴) در سال ۶۸۰ ه.ق. ضرب شده‌اند.

نتیجه‌گیری

با انجام پژوهش‌های باستان‌شناسی در زلف‌آباد، اسناد و مدارک تاریخی و فرهنگی باارزشی از جمله سکه، معماری و سفال به دست آمد که بخشی از تاریخ این منطقه را در دوره ایلخانی مشخص کرد. این سکه‌ها همانند اغلب سکه‌های دوره ایلخانی از نوع درهم و از جنس نقره و از سکه‌های دوره اول و دوم دوره ایلخانی بودند. در دوره اول سکه‌های تحت تأثیر سکه‌های قبل از ایلخانی و تحت تأثیر فرهنگ غنی اسلامی از عبارات اسلامی برای ضرب روی سکه‌های خود با خط کوفی استفاده می‌کردند. در دوره دوم، آثار فرهنگ مغولی روی سکه‌ها بیشتر شد. در این دوره، علاوه بر استفاده از عبارات اسلامی به خط کوفی در پشت سکه، القاب و نام خود را به زبان رسمی مغولی، یعنی زبان اویغوری در روی سکه می‌نگاشتند. سکه‌ها نشان می‌دهند که زلف‌آباد از همان اوایل دوره

ایلخانی وجود داشته و در این دوره گسترش و رونق یافته است. مطالعه سکه‌های مکشوف نشان می‌دهد که زلف‌آباد از زمان اولین حاکم ایلخانی، یعنی هلاکو در اوایل نیمه دوم قرن هفتم ه.ق.، دارای حیات و رونق بوده است. بیشتر سکه‌های مطالعه شده مربوط به دوره حکومت آباخان (۶۶۳ تا ۶۸۰ ه.ق.) پسر هلاکو بوده که اغلب ضرب تبریز هستند. علاوه بر سکه‌ها، متون تاریخی هم حضور آباخان در منطقه فراهان را تأیید کرده‌اند؛ بنابراین، زلف‌آباد در دوره آباخان بیشتر مورد توجه بوده و بعد از آن اهمیت خود را از دست داده است. از احمد تکودار، تنها یک سکه به دست آمد و از حاکمان بعد از تکودار سکه‌ای به دست نیامد. سکه‌های مکشوف، اسناد و مدارک مهمی در رابطه با رونق و اعتبار و جغرافیای تاریخی، فرهنگی، اقتصادی زلف‌آباد در سکه‌های مربوط به آباخان با ضرب مناطق مختلف اهمیت و اعتبار تجاری، سیاسی زلف‌آباد را در عصر ایلخانان و به خصوص زمان حکومت این حاکم نشان می‌دهد. با توجه به مطالعات انجام شده از این دوره سکه ضرب زلف‌آباد یافت نشده و در منابع و کتب سکه‌شناسی نیز ذکری از آن به میان نیامده است، به همین سبب می‌توان پنداشت که در دوره ایلخانان - به خصوص بعد از دوره آباخان - زلف‌آباد نسبت به سایر شهرهای این دوره که در آن‌ها سکه ضرب می‌شده و در متون تاریخی هم به آن‌ها زیاد اشاره شده، دارای اهمیت کمتری بوده و در حد و اندازه شهرهای بزرگ نبوده است. سکه‌های کشف شده از زلف‌آباد از ویژگی‌های بازرشی برخوردار بوده و قابلیت آن را دارد که با پژوهش‌های تکمیلی میدانی، اطلاعات و شناخت کامل‌تری از تاریخ و فرهنگ و هنر این منطقه به دست آید.

کتابنامه

- ابن خاوند شاه، محمد، (۱۳۳۹). روضة الصفا. تهران: انتشارات مرکزی.
- ابن عبدالله شیرازی، فضل الله، (۱۳۳۸). تاریخ وصاف الحضرة در احوال سلاطین مغول. تهران: کتابخانه ابن سینا - کتابخانه جعفری تبریزی.
- احمدی، عباسعلی؛ شاطری، میترا؛ و شمسی، شیما، (۱۳۹۴). «سکه‌های دوره ایلخانی، رسانه‌ای برای بازتاب بستر سیاسی و اجتماعی عصر خود». در: مجموعه مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، آبان‌ماه، دانشگاه بیرجند، صص: ۱۳-۱.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۶۸). تاریخ مغول در ایران. ترجمه محمود میرآفتاب، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصفهانیان، داود، (۱۳۷۲). «حوالی دریاچه ارومیه در دوره ایلخانی هلاکو». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره ۱۴۸ و ۱۴۹، صص: ۹-۱.
- بختیاری‌شهری، محمود، (۱۳۸۸). «بررسی سکه‌های ایلخانان مغول در تابران توس». پژوهش‌نامه تاریخ، سال چهارم، شماره ۱۵، صص: ۵۸-۳۳.
- بخشنده‌فرد، حمیدرضا؛ و جاوری، محسن، (۱۳۹۶). «شناسایی فنی و خوانش خطوط سکه‌های مسی حفاری شده از محوطه تاریخی فیض‌آباد کاشان». پژوهش باستان‌سنجی، سال ۳، شماره ۲، صص: ۸۰-۶۱.
- پوربخشنده، خسرو، (۱۳۷۹). «بررسی و شناسایی فراهان از دیدگاه باستان‌شناسی». پژوهش‌نامه، مجموعه مقالات پژوهشی، دفتر یکم، تهران: اداره کل میراث‌فرهنگی استان تهران، صص: ۸۶-۲۷.
- پیگلوسکایا، ن.؛ یاکوبوسکی، آ.؛ یو.؛ پتروشفسکی، ای. پ.؛ بلنیتسکی، آ. م.؛ و استروبوا، ل. و. (۱۳۵۴). تاریخ ایران از دوره باستان تا پایان سده هیجدهم میلادی. ترجمه کریم کشاورز، چاپ چهارم، تهران: پیام.
- ترابی طباطبایی، سیدجمال، (۱۳۴۷). «سکه‌های اسلامی ایران دوره ایلخانی و گورکانی». انتشارات، نشریه موزه آذربایجان شرقی، تبریز.

- ترابی طباطبایی، سیدجمال، (۱۳۵۳). «سکه‌های متنوع از آباقخان». بررسی‌های تاریخی، شماره ۶، صص: ۱۸۶-۱۷۷.
- ثواقب، جهانبخش؛ و امرایی، سیاوش، (۱۳۹۶). «روند دگرگونی شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره ایلخانی». دو فصلنامه تخصصی تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، سال ۷، شماره ۱۳، صص: ۱-۳۲.
- ثواقب، جهانبخش؛ شهیدانی، شهاب؛ و امرایی، سیاوش، (۱۳۹۵). «روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی». دو فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال ۶، شماره ۱۲، صص: ۶۳-۱۱۱.
- جعفری دهقی، محمود، (۱۳۹۱). «نظرگاه: نقش سکه‌شناسی در بازشناسی تاریخ و فرهنگ ایران». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۷۸، صص: ۲۵-۲۰.
- جعفری مذهب، محسن، (۱۳۹۳). «بازسازی دستگاه ضرب سکه در دوره ایلخانان». رشد آموزش تاریخ، دوره ۱۵، شماره ۳، صص: ۴۷-۴۵.
- حسینی شیرازی (فسایی)، حاج میرزا حسن، (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری. چاپ سوم، تهران: نشر امیرکبیر.
- رضوی، سید ابوالفضل، (۱۳۸۸). «نظام پولی در عصر ایلخانان (۶۵۴-۷۳۶ ه.ق. و ۱۲۳۸-۱۲۵۶ م.)». پژوهش‌های تاریخی، شماره ۴، صص: ۸۶-۶۵.
- سپهر، محمدتقی، (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ. به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: نشر اساطیر.
- سرافراز، عباس، (۱۳۸۹). «گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان بر اساس مسکوکات ایلخانی ۷۵۶-۶۵۱ ه.ق.». پژوهش‌های تاریخی، سال ۲، شماره ۱، صص: ۶۶-۴۷.
- سرافراز، عباس؛ و مریم ابراهیمی، (۱۳۹۷). «رواج سکه‌های فارسی در دوره مغولان در شبه قاره هند». مطالعات شبه قاره، سال ۱۰، شماره ۳۵، صص: ۷۸-۶۱.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و فریدون آورزمانی، (۱۳۸۸). سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه. تهران: انتشارات سمت.
- شراهی، اسماعیل، (۱۳۸۷). «گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه زلف‌آباد». تهران: مرکز اسناد پژوهش‌گده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- شراهی، اسماعیل، (۱۳۸۹). «گزارش فصل دوم کاوش محوطه زلف‌آباد». تهران: مرکز اسناد پژوهش‌گده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- شرفی، محبوبه، (۱۳۹۵). «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی». پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱۹، صص: ۱۴۴-۱۲۱.
- شمسی، شیماء؛ شاطری، میترا؛ و احمدی، عباسعلی، (۱۳۹۷). «تحلیل فرآیند مشروعیت‌سازی بر سکه‌های ایلخانی (۷۳۶-۶۵۷ ه.ق.)». جستارهای تاریخی، سال ۹، شماره ۲، صص: ۹۳-۱۲۱.
- شهبازی، اسمر، (۱۳۹۴). «بررسی سکه‌های ایلخانان مغول». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- صالحی، امیرحسین، (۱۳۹۳). «تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان مورد مطالعه با روش PIXE». رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- علاء‌الدینی، بهرام، (۱۳۹۴). سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- علاء‌الدینی، بهرام، (۱۳۹۵). سکه‌های ایران: دوره ایلخانان مغول. تهران: برگ نگار.

- علی‌زاده‌مقدم، حمیدرضا، (۱۳۸۸). پژوهشی در سکه‌های اولجایتو هشتمین ایلخان مغول. تهران: انتشارات پازینه.
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۸۳). گنجینه سکه‌های نیشابور مکشوف در شهری. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- کارنگ، عبدالعلی، (۱۳۵۱). آثار باستانی آذربایجان. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- نعمتی، محمدرضا، (۱۳۸۸). «گزارش فصل اول کاوش محوطه تاریخی زلف‌آباد». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- نعمتی، محمدرضا، (۱۳۹۱). «فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی ذلف‌آباد فراهان». چکیده مقالات یازدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: انتشارات پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور، صص: ۴۴۲-۴۴۱.
- ویلبر، دونالد، (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. ترجمه عبدالله فریار، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یاراحمدی، مهدی، (۱۳۸۹). «سکه‌های دوره مغول». رشد آموزش و تاریخ، شماره ۳۸، صص: ۴۲-۳۹.

- Ahmadi, A. A.; Shateri, M. & Shamsi, S., (2015). "Coins of the Ilkhanid period, a medium to reflect the political and social context of their time". In: *Proceedings of the Second National Conference on Archeology of Iran*, November, Birjand University, Pp: 13-1.
- Alaeddini, B. (2015). *Iranian coins from TĀHERIAN to Khwarazmian*. Tehran: farhangsarye Mirdashti.
- Alaedini, B., (2016). *Persian coins: Mongol Ilkhanid period*. Tehran: Barge Negar.
- Alizadeh Moghadam, H., (2009). *A Study on the Coins of Oljaito*. The 8th Mongol Ilkhan, Tehran: Pazineh .
- Bakhshandehfard, H. & Javari, M., (2017). "Technical identification and reading of lines of drilled copper coins from the historical site of Feyzabad, Kashan". *Pahoheh Bastansanji*, Vol. 3, No. 2, Pp: 80-61.
- Bakhtiari Shahri, M., (2009). "Study of coins of Mongol ilkhans in Tabran of Toos". *Pahoesh Nameh Tarkh*, Vol. 4, No. 15, Pp: 58-33.
- Bosworth' C. E., (1997). "Sultanabad". *The encyclopedia of eslam*, Vol. IX (SAN-SZE)' P: 859, New edition.
- Diler, Ö.; Diler, E. N.; Kürkman, G. & Hinrichs, J. C., (2006). *Ilkhans: Coinage of the Persian Mongols*. Turkuaz Kitapçılık.
- Hosseini Shirazi (Fasaei), H. M. H., (2003). *Farsnameh Naseri*. 3th edition, Tehran: Amirkabir.
- Ibn Abdullah Shirazi, F., (1959). *History of Wasaf al-Hadhra in the life of the Mongol sultans*. Tehran: Ibn Sina Library - Jafari Tabrizi Library.
- Ibn Khavand Shah, M., (1960). *Rozat al-Safa*. Tehran: Markazi.
- Isfahanian, D., (1993). "Around Urmia Lake in the Ilkhani HulaGu period". *Journal of Tabriz Faculty of Literature and Humanities*, No. 148 & 149, Pp: 9-1.
- Jafari Dehghi, M., (2012). "The role of numismatics in recognizing history and culture Iran". *Ketab e mahe tarikh va goghrafiya*, No. 178, Pp: 25-20.

- Jafaria Mazhab, M., (2014). "Reconstruction of coin minting machine in the Ilkhanid period". *Roshde Amozesh-e Tarikh*, Vol. 15, No. 3, Pp: 47-45.
- Karnag, A. A., (1972). *Antiquities of Azerbaijan*. Tehran: Anjomane Asare Meli.
- Nemati, M. R., (2009). "Report of the first season of excavation of the historical site of Zolfaabad". Tehran: Documentation Center of the Archaeological Research Institute (Unpublished).
- Nemati, M. R., (2012). "The first season of Zulfabad Farahan archeological excavations". *Abstract of the articles of the 11th annual Iranian Archaeological Conference*, Tehran: Pazhoheshgahe sazemane miras farhangi keshvar, Pp: 442-441.
- Pigulevskaia, N.; Pigulevskaia, N.; Jakubowski, A. U.; Petrushevsky, A. P.; Blenitsky, A. M. & Estroeva, L. V., (1354). *History of Iran from ancient Eras to the end of the eighteenth century*. Translated by: Karim Keshavarz, 4th edition, Tehran: Payam.
- Pourbakhshandeh, Kh., (2000). "Survey and identification of Farahan from an archaeological point of view". *Pahoheshnameh*, Office 1, Tehran: General Directorate of Cultural Heritage of Tehran Province, Pp: 27-26.
- Quchani, A., (2004). *Neishabour Coin Treasure Discovered in Shahre Ray*. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization.
- Razavi, S. A., (2009). "Monetary system in the era of the Ilkhanids (654-736 AH and 1238-1256 AD)". *Pazzhoheshhay-e Tarikh*, No. 4, Pp: 86-65.
- Salehi, A. H., (2014). "Elemental analysis of Ilkhnid coins to understand the economic and political situation of the time under study by PIXE method". Ph.D. Thesis in Archeology, Tarbiat Modares University (Unpublished).
- Sarafarazi, A., (2010). "Political, religious tendencies of the Ilkhnids based on Ilkhnid coins 756-651 AH". *Pahoheshhaye Tariki*, Vol. 2, No 1. Pp: 66-47.
- Sarafrazi, A. & Ebrahimi, M., (2018). "The prevalence of Persian coins during the Mongol period in the Indian subcontinent". *Motaleate Shebhe Ghareh*, Vol. 10, No. 35. Pp: 78-61.
- Sarfaraz, A. A. & Avarzamani, F., (2009). *Iranian coins from the beginning to the Zandieh period*. Tehran: Samt.
- Savagheb, J. & Amrayi, S., (2016). "The process of variation of religious rites on coins of the Ilkhanid period". *Takhasosi Tarikh Iran-e Islami*, Islamic Azad University, Shushtar Branch, Vol. 7, No 13, Pp: 32-1.
- Savagheb, J.; Shahidani, Sh. & Amrayi, S., (2015). "The process of variation of religious motifs and rituals on coins of the Safavid period". *Takhasosi Tarikh Iran-e Baad az Islam*, Vol. 6, No 12, Pp: 111-63.
- Sepehr, M. T., (1998). *Nasekh altavarikh*. by: Jamshid Kianfar, Tehran: Asatir.
- Shahbazi, A., (2015). "Study of coins of the Mongol ilkhanids". Master Thesis in Archeology, University of Tehran (Unpublished).
- Shamsi, Sh.; Shateri, M. & Ahmadi, A. A., (2018). "Analysis of the process of legitimation on Ilkhnid coins (736-657 AH)". *Jostarhaye Tarikhi*, Vol. 9, No. 2, Pp: 121-93.

- Sharafi, M., (2016). "Coin minting system and monetary exchanges in the Ilkhnid era". *Pahoheshhaye Tarikhi Iran va Islam*, No. 19, Pp: 144-121.
- Sharahi, I., (2008). "Report of test trench and delimitation of Zolfaabad site". Tehran: Documentation Center of the Archaeological Research Institute (Unpublished).
- Sharahi, I., (2010). "Report of the second season of excavation of Zolfaabad site". Tehran: Documentation Center of the Archaeological Research Institute (Unpublished).
- Spuler, B., (1989). *History of the Mongols in Iran*. Translated by: Mahmoud MirafTAB, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Torabi Tabatabai, S. J., (1968). *Islamic Coins of Iran in the Ilkhanid and Gurkani Periods*. The Museum of East Azerbaijan Publications Tabriz.
- Torabi Tabatabai, S. J., (1974). "Various coins from Abaqa Khan". *Barasihay-e Tarikhi*, No. 6. Pp: 186-177.
- Wilber, D., (1987). *Islamic architecture of Iran in the Ilkhanate period*. Translated by: Abdullah Faryar, second edition, Tehran: Scientific and cultural publications.
- Yarahmadi, M., (2010). "Coins of the Mongol period". *Roshde Amoozesh va Tarikh*, No. 38, Pp: 42-39.

